

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292465>

УДК 94:323.1] (477)

SHEVCHENKIV ANNIVERSARIES AND UKRAINIAN PUBLIC CENTERS AND ORGANIZATIONS IN ODESA IN THE LAST QUARTER OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Serhiy Svitlenko

DSc (History), Professor
active member of the Shevchenko
Scientific Society,
Dnipro Branch of the National
Academy of Sciences,
Dnipro, Ukraine
ORSID:
<https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>
ResearcherID: R-5856-2017
E-mail: svitlenko@gmail.com

Citation: Svitlenko, S. (2023).
Shevchenkiv anniversaries and
Ukrainian public centers and
organizations in Odesa in the last
quarter of the 19th – beginning of the
20th century. *Chornomors'ka
mynuvshyna: notes of the Department
of the history of Cossacks in the South
of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa,
vol. 18, pp. 117 – 130.

Submitted: 03.10.2023

Annotation

The purpose of the article is to reconstruct the history of commemoration of Shevchenko's anniversary in the context of the activities of Ukrainian public centers and organizations in Odesa in the last quarter of the 19th and early 20th centuries. Research methods have become personalistic and systemic. Sources: archival and published documents, as well as epistolaries, journalism, memoirs gleaned from Ukrainian periodicals. The main results consist in understanding the process of commemorating Shevchenko's anniversary as an important factor in the formation of Ukrainian national consciousness and identity among the population of Odesa – an important socio-economic and socio-political center of southern Ukrainian lands. It is shown that the preservation of the historical memory of the great Ukrainian poet and thinker T. G. Shevchenko had a long history in Odessa from the last quarter of the 19th century before the First World War. Commemoration of the Shevchenkiv anniversaries can be traced in the activities of various Ukrainian public centers and organizations, in particular the Odesa Ukrainian Community, the Odesa «Prosvita», the Odesa «Ukrainian Club» and the «Ukrainian House». The main forms of holding Shevchenko's commemorations were literary, musical and vocal evenings of memory; reading reports, lectures, abstracts about Kobzar; publications about T. G. Shevchenko in newspapers, magazines, brochures, bibliographic indexes, etc.; organization of appropriate memorial services. In the 1870s and 1880s, measures to perpetuate the memory of T. G. Shevchenko were held illegally, and from the end of the 19th century gained publicity and relative mass. A notable role in the organization and implementation of events to perpetuate the memory of the Ukrainian poet and thinker belonged to such figures as L. A. Smolenskyi, O. O. Andrievskyi, P. O. Zeleny, M. F. Komarov, I. M. Lutsenko, D. D. Sygarevich, A. V. Nikovskyi, S. P. Shelukhin, and others.

The commemoration of Shevchenko's anniversary faced internal difficulties of an organizational and ideological nature that arose in the Ukrainian ethno-national community of a polyethnic and multicultural city. Shevchenko's measures, first of the Odesa Ukrainian community, and later of the Odesa «Prosvita» and its successors, were in the field of view of the local administration, gendarmes and police, who exerted undisguised pressure and repression on conscious Ukrainianism and its public centers and organizations, sought to block the process of spreading Ukrainian national consciousness and identity in the city. However, the punitive and protective measures of the Russian imperial regime could not stop the activity of conscious Ukrainianism in Odessa to perpetuate the historical memory of T. G. Shevchenko, which was of great importance for the revival and preservation of the historical heritage of Kobzar, the spread of Ukrainian national and cultural values in the Russified and at the same time multifaceted in ethno-cultural, ethno-national and social dimensions of the region. Concise conclusions. It has been proven that from the end of the 1870s to 1914, Ukrainian public centers and organizations accumulated important historical experience in commemorating Shevchenko's anniversaries. This activity contributed to the national consolidation of local conscious Ukrainianism, the formation of the modern Ukrainian ethno-cultural landscape.

Key words: historical memory, historical heritage, T. G. Shevchenko, conscious Ukrainianness, national consolidation, Ukrainian national consciousness, Ukrainian modern ethno-cultural landscape.

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ РОКОВИНИ І УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОСЕРЕДКИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ В ОДЕСІ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Сергій Світленко

Доктор історичних наук,
професор, дійсний член Наукового
товариства імені Шевченка,
Дніпровський осередок НТШ,
м. Дніпро, Україна
ORSID:
<https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>
ResearcherID: R-5856-2017
E-mail: svitlenko@gmail.com

Цитування: Світленко С.
Шевченківські роковини і українські
громадські осередки та організації в
Одесі останньої чверті ХІХ –
початку ХХ ст. *Чорноморська
минушина: записки Відділу історії
козацтва на півдні України* : зб. наук.
праць / за ред. В.А. Смолія.
Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2023.
Вип. 18. С. 117 – 130.

Отримано: 03. 10. 2023

Анотація

Метою статті є реконструкція історії вшанування Шевченківських роковин у контексті діяльності українських громадських осередків та організацій в Одесі останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. Методами дослідження стали персоналістичний і системний. Джерела: архівні та опубліковані документи, а також епістолярії, публіцистика, спомини, почерпнуті в українській періодиці. Основні результати полягають в осягненні процесу вшанування Шевченкових роковин як важливого чинника формування української національної свідомості та ідентичності серед населення Одеси. Показано, що збереження історичної пам'яті про великого українського поета і мислителя Т. Г. Шевченка мало історичну тяглість в Одесі від останньої чверті ХІХ ст. до Першої світової війни. Вшанування Шевченківських роковин простежується в діяльності різних українських громадських осередків та організацій, зокрема Одеської української громади, Одеської «Просвіти», Одеського «Українського клубу» і «Української Хати». Основними формами проведення Шевченкових роковин були літературно-музично-вокальні вечори пам'яті; читання доповідей, лекцій, рефератів про Кобзаря; публікації про Т. Г. Шевченка в газетах, журналах, у брошурах, бібліографічних покажчиках тощо; організація відповідних панахид. У 1870-х – 1880-х рр. заходи з увічнення пам'яті

Т. Г. Шевченка проходилися нелегально, а з кінця ХІХ ст. набули публічності й порівняної масовості. Помітна роль в організації і проведенні заходів з увічнення пам'яті українського поета і мислителя належала таким діячам, як Л. А. Смоленський, О. О. Андрієвський, П. О. Зелений, М. Ф. Комаров, І. М. Луценко, Д. Д. Сигаревич, А. В. Ніковський, С. П. Шелухін та ін. Шевченкові заходи спочатку Одеської української громади, а згодом Одеської «Просвіти» та її наступників перебували в полі зору місцевої адміністрації, жандармів та поліції, які чинили неприхований тиск і репресії стосовно свідомого українства і його громадських осередків та організацій, прагнули заблокувати процес поширення української національної свідомості й ідентичності в місті.

Проте карально-охоронні заходи російського імперського режиму не могли зупинити діяльність свідомого українства Одеси з увічнення історичної пам'яті Т. Г. Шевченка. Доведено, що від кінця 1870-х до 1914 р. українські громадські осередки та організації нагромадили важливий історичний досвід із вшанування Шевченкових роковин. Ця діяльність сприяла національній консолідації місцевого свідомого українства, відродженню і збереженню історичної пам'яті та спадщини Кобзаря, поширенню українських національних та культурних цінностей в мультикультурному й поліетнічному місті та південноукраїнському регіоні.

Ключові слова: історична пам'ять, історична спадщина, Т. Г. Шевченко, свідоме українство, національна консолідація, українська національна свідомість, український модерний етнокультурний ландшафт.

Сьогодні, коли незалежна Україна відстоює своє право на історичний вибір і навіть на історичне існування, особливо актуальними уявляються ще недостатньо розроблені в українському історіописанні наукові проблеми відродження і збереження історичної пам'яті й історичної спадщини, національної консолідації модерної української нації. У цьому контексті заслуговує на увагу історичний досвід, нагромаджений в останній чверті ХІХ – на початку ХХ ст. свідомим українством

Одеси – важливому соціально-економічному та суспільно-політичному центрі південноукраїнських земель, що вирізнявся своєю мультикультурністю і соціальною строкатістю [1, с. 48].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія українських громадських осередків та організацій в Одесі, зокрема Одеської української громади, Одеської «Просвіти», Одеського українського клубу, «Української Хати» та інших, вже була предметом вивчення українських дослідників в інституційному і персоналістичному ракурсах. Лише за останні кілька десятиліть в сучасному українському історіописанні накопичилася ціла низка змістовних праць таких авторів, як О. В. Болдирев [3], М. В. Горбатюк [10], Г. Д. Зленко [19 – 21], А. М. Катренко [23; 24], А. С. Ложешник, Н. О. Ложешник [29], А. І. Мисечко [30 – 34], О. Є. Музичко [36 – 38], Є. П. Назарова [39], І. І. Стамбол [46], С. Г. Чмир [51], Р. Б. Харчук [49], Г. К. Швидько [52] та ін., які заклали добру основу для вивчення теми, показавши основні явища та процеси, що відбувалися в українському національному русі Одеси та регіону в цілому. Вчені-історики не обминули у своїх розвідках і цікавої теми вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка, однак її пізнавальний потенціал ще не вичерпано. По-перше, необхідно актуалізувати комплекс різноманітних першоджерел, а це архівні та опубліковані документи; епістолярії, публіцистика, спомини, почерпнуті в українській періодиці, особливо в українській щоденній газеті «Рада». По-друге, розглядаючи Шевченківські роковини, їх форми проведення в контексті діяльності українських громадських осередків і товариств, можна виявити позитивне значення цих заходів у справі вивчення і збереження творчої спадщини Т. Г. Шевченка, глибше усвідомити процес української національної консолідації, формування національної пам'яті, свідомості й ідентичності серед українства. Разом із тим варто показати внутрішні й зовнішні причини, що ускладнювали проведення Шевченківських роковин в Одесі, що особливо виявилось під час відзначення 50-річчя з дня смерті Кобзаря в 1911 р. і 100-річчя від дня його народження в 1914 р.

Метою статті є реконструкція історії вшанування Шевченківських роковин у контексті діяльності українських громадських осередків та організацій в Одесі останньої чверті XIX – початку XX ст.

Шевченкові роковини почали урочисто відзначати діячі Одеської української громади на чолі з Л. А. Смоленським, незважаючи на великі труднощі, з якими такі зібрання стикалися. Так, 25 лютого 1879 р. Шевченків вечір відвідало понад 100 осіб, але в тому самому складі громади подібне свято було останнім, бо вже навесні та влітку того ж року в Одесі стався справжній погром культурних сил [15, с. 189, 192]. Поряд із цим газета «Одесский вестник» (редактор – П. О. Зелений) до 65-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка присвятила половину номера українському поету. Видання неодноразово знайомило читачів з матеріалами про Т. Г. Шевченка, його творчою спадщиною. Повідомляла газета і про збір коштів на пам'ятник Кобзарю, і на побудову школи імені Т. Шевченка. На сторінках видання, особливо в 1878 – 1879 рр., публікувалися списки жертводавців. Серед них були не тільки українці, а й кілька десятків євреїв, які внесли кошти на справу, пов'язану з іменем Т. Г. Шевченка. Тільки на заснування школи ім. Т. Шевченка було зібрано близько 1400 крб [24, с. 90; 30, с. 94; 36, с. 20].

Факт відзначення Шевченкових роковин в Одесі закарбувався у брошурі «Поминки Тараса Григорьевича Шевченко 25 февраля 1879 года в Одессе» місцевого громадівця О. О. Андрієвського, який під криптонімом А. Т. опублікував її в одеській друкарні газети «Новороссийский Телеграф». Втім зазначена праця на 63 сторінках

містила не тільки дані про поминки Т. Г. Шевченка 25 лютого 1879 р., а й матеріал, як 18-ті роковини смерті Кобзаря відбилися на сторінках одеської преси; біографічний нарис Т. Г. Шевченка тощо. Того ж року під криптонімом А. Т-ый там само вийшла у світ ще одна брошура О. О. Андрієвського «Тарас Григорьевич Шевченко в отзывах о нем иностранной печати» [47, с. 8]. Ця публікація засвідчувала, що Т. Г. Шевченко був знаним в інтелектуальних колах Європи.

Вся ця діяльність викликала серйозну стурбованість царських чиновників. Так, Тимчасовий Одеський генерал-губернатор у своєму донесенні від 27 листопада 1879 р. писав про вплив ідей Т. Г. Шевченка на молодь [50, арк. 16]. Така констатація стала результатом жандармських спостережень, що нагромадилися внаслідок репресивних дій вже в 1879 р., коли низку студентів звинуватили у зберіганні й читанні заборонених брошур, зокрема творів Т. Г. Шевченка [37, с. 81 – 82]. Так, у вересні 1879 р. жандарми вчинили трус у студента Новоросійського університету в Одесі Л. П. Симиренка і вилучили багато нелегальної літератури, листування родини Симиренків з Т. Г. Шевченком і нецензурований примірник «Кобзаря». Цього було цілком достатньо для арешту і подальшого адміністративного заслання студента до Сибіру. Лише у травні 1888 р. Л. П. Симиренко отримав дозвіл на повсюдне проживання в імперії, за виключенням столиць [12, арк. 29, 31, 35, 36, 50, 56, 66, 67, 71, 126; 13, арк. 53, 57; 14, арк. 3 – 7, 10, 15].

На початку 1880-х рр. редактор газети «Одесский вестник» П. О. Зелений зробив спробу організувати публічне вшанування Т. Г. Шевченка. Однак захід одеської інтелігенції не відбувся через заборону генерал-губернатора [27, с. 3]. Не зважаючи на це, щороку свідомі українці Одеси, зокрема учасники Старої і Молодої громад, вшановували пам'ять Кобзаря, збираючись на приватних квартирах і, зокрема, заслуховували реферати про Т. Г. Шевченка [27, с. 3]. У період утвердження консервативно-охоронного курсу Олександра III влада переслідувала осіб за зберігання творів Т. Г. Шевченка, виданих за кордоном. Така доля спіткала студента місцевого університету С. Г. Романенка, у якого знайшли женецьке видання «Кобзаря». Цього було досить для його обвинувачення в «політичній неблагонадійності» й арешту 15 лютого 1882 р. [11, арк. 31].

Улітку 1887 р. лави свідомого українства Одеси поповнив український народолобець М. Ф. Комаров, який переїхав з Умані й отримав у місті посаду нотаря. В його багатогранній діяльності помітне місце посідали шевченкознавчі студії в царині бібліографії, які були тісним чином пов'язані з відзначенням Шевченкових роковин. Ще у 1883 р. М. Ф. Комаров видав бібліографічний покажчик з творів Т. Г. Шевченка та праць про нього. У 1886 р. до 25-х Шевченкових роковин з дня смерті він опублікував у журналі «Киевская Старина» (кн. 3 і кн. 4) значно доповнений «Бібліографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Г. Шевченка». За підрахунками М. С. Возняка, якщо Шевченків відділ покажчика 1883 р. нараховував 160 «номерів», то покажчик 1886 р. – 369. У тому ж році цей бібліографічний покажчик вийшов у світ й окремим відбитком. У 1887 р. у тому ж журналі (кн. 5) М. Ф. Комаров опублікував додаток до цього покажчика [26, с. 9–10; 9, с. 20, 30].

Свої студії в галузі бібліографії М. Ф. Комаров системно застосовував для популяризації імені та справи Кобзаря. Щорічно на Шевченкові роковини він таємно збирав гурток однодумців і читав свої «Огляди літературної і просвітної праці» за попередній рік. Збереглися бібліографічні матеріали М. Ф. Комарова у проміжку часу від 1885 р. до 1902 р. [35, с. 55–58]. Цінні матеріали з шевченкознавства знаходяться в

численних епістоляріях М. Ф. Комарова, що висвітлюють тему вшанування пам'яті Кобзаря в Одесі та інших містах [46, с. 100–104].

М. Ф. Комаров не тільки організовував Шевченківські читання у своєму гуртку, а й залучався до проведення пам'ятних заходів на пошану Кобзаря, що проводилися іншими осередками. Так, у 1893 р. І. Смірнов повідомляв М. Ф. Комарову про одну з таких ініціатив в Одесі й запрошував долучитися 28 лютого до вечора у пам'ять Шевченка в клубі «Одеського Літературно-Артистичного Товариства» [46, с. 104].

У 1890-х рр. діячі Одеської української громади відзначали Шевченківські роковини нелегально, а згодом і легально. Так, у березні 1894 р. М. Ф. Комаров сповіщав Б. Д. Грінченка про проведення Тарасового вечора, на якому в присутності численних учасників було прочитано реферат про Кобзаря. Тоді ж вийшов у світ № 8 журналу місцевої громади «По морю и суше», присвячений Т. Г. Шевченку, хоча багато чого в ньому було «покалічено цензурою». Черговий Шевченків вечір відбувся 26 лютого 1895 р. Під час заходу присутні ознайомилися з біографією українського поета, його віршами, а також музичними творами М. В. Лисенка, П. І. Ніщинського тощо [23, с. 92; 24, с. 122].

У 1898 р. М. Ф. Комаров та його однодумці-громадівці організували Шевченківське свято публічно, в Народній аудиторії. У листі очевидця події, українського громадського і політичного діяча І. Л. Липи до М. М. Грінченка від 6 березня 1898 р. йшлося, що на вечорі пам'яті Кобзаря привселюдно велась мова про український народ, його мову, історію, про козацьку кров у Чорному морі, на якому стоїть Одеса, а найбільше – про Т. Г. Шевченка. І справа не тільки в тому, що варто пом'янути «незлим – тихим словом» «батька Тараса», зазначав І. Л. Липа, а «щоб дати широкій публіці крішечку свідомости». На вечорі було близько 200 слухачів [28, с. 189].

На початку ХХ ст. громадівську традицію відзначення Шевченківських роковин продовжила Одеська «Просвіта», Статут якої було затверджено 25 листопада 1905 р. 25 грудня того ж року відбулися перші офіційні загальні збори одеських просвітян. Від самого початку Одеська «Просвіта» була і своїм словом, і ділом пов'язана з постаттю Т. Г. Шевченка. Символічно, що в приміщенні «Просвіти» в будинку № 30 по вул. Софійській просвітяни розмістили два погруддя – Т. Г. Шевченка та В. Б. Антоновича [29, с. 71 – 72].

Українська газета «Громадська думка» вже 9 березня 1906 р. сповістила про заснування Одеської «Просвіти» та про її перший захід – вечір пам'яті Тараса Шевченка [43, с. 2]. Це було відкрите, привселюдне і урочисте святкування Шевченківських роковин в Одесі. Захід набув міжнародного характеру. Адже під час постановки апофеозу депутації від польської, литовської та єврейської громад виказали свої привітання, а польське товариство «Lira» поклало на бюст Т. Г. Шевченка розкішний вінок [27, с. 3]. В одному з дописів газети «Громадська думка» від 23 березня 1906 р. теж йшлося про відзначення Одеською «Просвітою» роковин пам'яті Т. Г. Шевченка [25, с. 4].

Вже у 1906 р. діячі Одеської «Просвіти» приступили до популяризації імені Т. Г. Шевченка, читаючи лекції, реферати тощо. Основними популяризаторами виступали М. Ф. Комаров, Д. Д. Сигаревич та С. П. Шелухін. У міській Народній аудиторії останній прочитав доповідь «Значіння Т. Шевченка» з використанням живих картин українського села (німої вистави за участю акторів). Цей цікавий матеріал було надруковано в українській одеській газеті «Вісті» (1906, №№ 4–5) [36, с. 22; 38, с. 96]. У 1907 р. одеські просвітяни неодноразово читали реферати з Шевченкової проблематики. Так, 24 лютого реферат «Значіння Т. Шевченка, яко

народного поета» прочитав С. П. Шелухін, 26 лютого – реферат «Т. Шевченко–поет» підготував Д. Д. Сигаревич, 3 березня – реферат «Послання» Т. Шевченка «до земляків» представив М. Ф. Комаров [42, с. 14].

У 1907 р. одеські просвітяни відзначали роковини Т. Г. Шевченка впродовж трьох днів. У перший, суботній день у приміщенні «Просвіти» пройшов літературно-вокальний вечір, на якому був спочатку прочитаний реферат про Т. Г. Шевченка як народного поета, а потім – менший – про Кобзаря як поета жіночого горя, причому просвітянки поклали вінок перед бюстом українського співця. Далі насичена програма була представлена читанням декламацій із «Кобзаря», соловими, дуетними та гуртовими співами на слова поезій Т. Г. Шевченка. Нарешті, кобзар П. Ткаченко, який приїхав з Чернігівщини, проспівав пісню про П. Сагайдачного та думу про Морозенка, виконав на кобзі український марш і декілька п'єс [27, с. 3].

Другого, недільного дня, 25 лютого 1907 р. увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка тривало в Покровській церкві, де відправили панахиду великому Тарасу. Про захід задалегідь повідомили газети, і ця оповістка зібрала в церкву багато людей. Інтерес підсилила чутка, що священник М. Шаровський промовлятиме українською мовою. «Слово» про Т. Г. Шевченка як християнина було дійсно проказано українською мовою, з великим почуттям і з використанням уривків з віршів поета [27, с. 3]. З «Одчота» Одеської «Просвіти» за 1907 р. видно, що саме українське товариство взяло участь в організації цієї панахиди по Т. Г. Шевченку. Втім є хронологічні розбіжності «Одчота» «Просвіти» і замітки в газеті «Рада». Так, за даними «Одчота», панахида відбулася 26 лютого 1907 р. [42, с. 6].

На третій день, 26 лютого 1907 р. Одеська «Просвіта» урядила традиційний Шевченківський вечір у Народній аудиторії задля ширшої публіки, за тією ж програмою, що і в приміщенні «Просвіти», з доповненнями: другим рефератом про Т. Г. Шевченка і з додатком живих картин [42, с. 3; 17, с. 3]. Шевченківський просвітянський вечір 26 лютого 1907 р. викликав великий інтерес одеської публіки. Присутні прослухали реферат про Т. Г. Шевченка, декламації з «Кобзаря» і співи до нього. Насамкінець просвітяни Я. Паламаренко та І. Руденко поставили живі картини за мотивами поетичних творів Т. Г. Шевченка [42, с. 5 – 6].

Але наприкінці свята з вини імперських можновладців стався прикрий інцидент. Приводом послужило те, що, як і торік, польська депутація, бажаючи вшанувати Кобзаря, принесла вінок, котрий хотіла покласти перед бюстом Т. Г. Шевченка. Проте чиновник-наглядач за вечорами «Просвіти» сказав, що сам він не має права надати дозвіл, бо у програмі вечора про це немає згадки. Поліція ж порадила польській депутації отримати дозвіл від градоначальника. Однак останній направив депутацію до Тимчасового Одеського генерал-губернатора П. Ф. Глаголева, який гнівно вигукнув лише одне слово: «Нельзя» і зажадав у ту ж мить: «Забрать прочь венки!» То ж поляки й українці мусили мовчки проковтнути тяжку образу, учинену безглуздом російським самовластям [27, с. 3; 53, с. 3].

Наступного року Одеська «Просвіта» теж відзначала Шевченківські роковини, цього разу в оселі «Просвіти» 8 березня 1908 р. [16, с. 3; 18, с. 3]. Однак місцева царська адміністрація стала чинити всілякі перепони просвітянській діяльності. Так, у тому ж березні 1908 р. було заборонено влаштовувати вечори з рефератами українською мовою, а голову Одеської «Просвіти» М. Ф. Комарова оштрафували на 100 крб. Відтак просвітянські вечори опинилися під загрозою [18, с. 3].

Невтішна ситуація ускладнилася в 1909 р. Адже на виборах в Одеську міську думу абсолютну перемогу здобули чорносотенці, які не забарилися з кричущими

провокаціями. Так, незабаром новий голова Одеської «Просвіти» В. Л. Громашевський, виходячи з приміщення міської думи, був тяжко побитий групою молодиків-чорносотенців. Усі прохання просвітян дати дозвіл на проведення літературно-музичного вечора блокувалися владним резюме: «Не могу» і без жодних пояснень. Махровий російський шовінізм місцева влада продемонструвала в питанні про квитки на просвітянські вечори, які друкувалися українською мовою. Це стало приводом для складання протоколу і заборони в подальшому друкувати такі білети українською мовою [4, с. 3]. Все це суттєво заважало проведенню заходів Одеської «Просвіти», в тому числі з увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка.

28 листопада 1909 р. діяльність Одеської «Просвіти» була заборонена імперським режимом. Наступниками в утвердженні української справи в місті стали нові товариства: Одеський «Український клуб», статут якого затвердили 8 лютого 1910 р., і «Українська Хата», перші збори якої відбулись 25 серпня 1911 р. [29, с. 77 – 79]. В діяльності цих українських товариств організація Шевченківських роковин мала неодмінно посісти помітне місце, але не все налагодилось відразу. У Шевченківські роковини 1910 р. одеські українські діячі організували збір пожертвувань на пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві. Редакція газети «Рада» 3 березня 1910 р. повідомила читачів, що М. Ф. Комаров зібрав на пам'ятник Кобзареві 40 крб від 16 осіб [40, с. 4]. Одеський «Український клуб» розпочав Шевченкові заходи читанням реферату С. П. Шелухіна «Шевченко як народний поет, серед інших славянських поетів», який запланували вже на 17 березня 1910 р. [48, с. 3]. На початку квітня того ж року свідомі українці Одеси вирішили скористатися тим, що в місті перебуватиме з гастролями видатний український драматург, театральний режисер і актор М. Л. Кропивницький, і на 6 квітня хотіли влаштувати за його участю Шевченківський вечір з читанням реферату про народного поета. Частина коштів від заходу мала піти на пам'ятник Кобзарю [5, с. 4].

Однак, напевно, вечір не відбувся, бо український діяч А. В. Ніковський написав листа до газети «Рада», в якому вказав на певну розгубленість «великого гурту свідомого українства в Одесі», що мала місце після ліквідації «Просвіти». Адже спочатку лише шість осіб відгукнулися на пропозицію організаторів стати членом «Українського клубу». Впродовж двох місяців перекладали Статут клубу українською мовою, друкували, розсилали запитання щодо майбутнього осередку. Звичайно, за цих обставин організувати Шевченківське свято не вистачило необхідних людських ресурсів і наполегливості. «Що зробили одеські українці для впорядкування Шевченківського вечора? – Нічого, нічогісенько!», – із жалем писав А. В. Ніковський [6, с. 1].

Звичайно, не припинялися й офіційні заборони й обмеження. Не всі заходи дозволялись. Так, у неділю 27 лютого 1911 р. запланована в «Українському клубі» панахида по Т. Г. Шевченку не відбулась «через незалежні обставини», а була перенесена на понеділок 28 лютого у місцевий собор [41, с. 3].

Нова українська організація музично-драматичного спрямування «Українська Хата» теж продовжила традицію вшанування Шевченківських роковин в Одесі. У 1911 – 1912 рр. на різних Шевченкових заходах популяризували творчу спадщину поета Л. Ковальчук, П. Клепацький, І. Луценко [36, с. 23]. 10 березня 1912 р. «Українська Хата» урядила у театрі «Гармония» Шевченкове свято. Організатори виставили на сцені бюст Кобзаря, гарно вбраний квітами. У програмі заходу були представлені «Жалібний марш» і «Заповіт», який всі присутні прослухали стоячи, а також один акт із видатного драматичного твору Т. Г. Шевченка «Назар Стодоля»,

сольні та хорові співи й декламації. Мали ще прочитати реферат «Шевченко, його життя та діла», але царська адміністрація не дозволила промовляти по-українському [43, с. 3].

Тим часом М. Ф. Комаров продовжував опрацьовувати бібліографічні матеріали з життя та діяльності Т. Г. Шевченка. Найповнішим результатом цієї копійної праці став літературний альманах «Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів» (1912) з художнім оформленням Л. Квачевського. Свою працю М. Ф. Комаров спочатку готував до 50-ї річниці смерті українського поета, але опублікував пізніше. Восени 1912 р. «Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів» видало в Одесі «Южно-русское общество печатного дела». Літературний альманах М. Ф. Комарова містив 135 творів 100 авторів, зокрема 82 українських, 14 російських, два білоруських, два польських, присвячених постаті Т. Г. Шевченка, що друкувалися в різних виданнях від 1843 р. до 1912 р. Праця представляла собою серйозну наукову розвідку, яку високо оцінили в низці рецензій [36, с. 22, 23; 52, с. 98 – 99].

Товариство «Українська Хата» нараховувало 300 членів, але не всі ставилися до громадських справ відповідально. Так, на треті загальні збори з'явилося лише 50 осіб, які обрали головою товариства І. М. Луценка, товаришем голови – І. І. Гаврилюка, а скарбником – І. І. Пархоменка. На 30 або 31 березня 1913 р. учасники товариства вирішили влаштувати в Міській аудиторії привселюдне Шевченківське свято [43, с. 4]. Але й на цей раз не обійшлося без заборон. 2 (15) квітня газета «Рада» сповістила своїх читачів, що Одеський градоначальник І. В. Сосновський заборонив «Українській Хаті» читати на вечорі пам'яті Т. Г. Шевченка реферат українською мовою [8, с. 3].

19 квітня (2 травня) 1913 р. українська газета «Рада» опублікувала детальну інформацію про прилюдне святкування Шевченківських роковин українськими організаціями в Одесі. Насамперед, було уточнено, що на Шевченковому вечорі в театрі «Гармонія» 31 березня 1913 р. передбачалося читання двох україномовних рефератів: «Особа Шевченка по його дневнику і листах» А. В. Ніковського і «Релігійний світогляд Шевченка» О. К. Шаровської. Однак місцева влада заборонила їх виголошення по-українськи. Через це вечір складався зі співів хору «Української Хати» і солістів, декламування, музики і живих картин «За байраком байрак», «Садок вишневий коло хати» і «Шевченко серед своїх героїв».

А напередодні, 30 березня 1913 р. роковини Т. Г. Шевченка святкували у власному помешканні Одеського «Українського клубу», де відбувся літературно-музично-вокальний вечір. На відміну від «Української Хати» влада дозволила «Українському клубу» заслухати два реферати по-українськи, зокрема «Шевченко і його щоденник» А. В. Ніковського і «Головні мотиви творів Шевченка» П. Г. Клепатського, але за умов, що вечір буде «закритим» – тільки для членів клубу і гостей, особисто відомих старшинам клубу як упорядникам вечора.

Шевченківські вечори, проведені в «Українському клубі» та «Українській Хаті», були багатолюдними, а виконавці мали великий успіх. Слід зазначити й таку відмітну рису цих вечорів: коли почали співати «Заповіт», публіка, як один, підводилася зі своїх місць [22, с. 3]. Однак вже 20 листопада 1913 р. Одеський «Український клуб» закрили під надуманим приводом порушень статуту [39].

Царська влада продовжувала чинити всілякі перепони діяльності «Української Хати». Так, українська газета «Рада» 27 лютого (12 березня) 1914 р. повідомляла читачів щодо неможливості відсвяткувати 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка: «Українська Хата» через утиски одмовилась святкувати ювілей» [54, с. 3]. Водночас не

сприяло налагодженню діяльності організаційне та ідейне безладдя в середині товаристві. Тому в березні 1914 р. відбулися другі надзвичайні загальні збори «Української Хати», на яких організацію очолили нові люди. Головою товариства обрали К. Комарецького [2, с. 3]. Ці зміни слугували помітній активізації діяльності товариства. Так, вже 16 березня 1914 р. «Українська Хата» організувала вечір, присвячений творам Т. Г. Шевченка, в театрі «Гармонія». Незважаючи на дощ, який ввечері перейшов майже у зливу, бажаючих відвідати Шевченків вечір зібралось багато [55, с. 3].

Варто зазначити, що на перешкоді організації Шевченківського вечора і на цей раз стала місцева адміністрація. Коли ініціатори подали прохання на дозвіл, то у відповідь отримали резолюцію з вимогою подати градоначальнику список членів ради «Української Хати» з даними про їхні заняття. Прикметно, що градоначальник Одеси надав офіційний дозвіл на проведення вечора лише за три дні до початку заходу. Отже, організатори могли продавати квитки лише два дні. Половина прибутку мала йти на будівництво пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві [55, с. 3].

Незважаючи на численні труднощі, Шевченківський вечір в Одесі 1914 р. справив урочисте враження на всіх учасників і вирізнявся різноманітною програмою. Глядачі із задоволенням подивилися виставу «Назар Стодоля», послушали дуже гарне хорове виконання кантати «Б'ють пороги», «Жалібний марш» тощо. Велике враження на присутніх справили живі картини «Свято в Чигирині» та «Думи мої, думи», майстерно поставлені архітектором-художником Я. М. Паламаренком. «Гіркої ложки в діжку з медом» додали царські чиновники, які викреслили з програми Шевченків «Заповіт» [55, с. 3]. Концерт засвідчив, що українське товариство має в місті великий потенціал, а в Одесі поступово формується український модерний етнокультурний ландшафт з цікавими національно-культурними мовними, літературними, музичними й театральними змістами і формами.

Отже, відродження і збереження історичної пам'яті про великого українського поета і мислителя Т. Г. Шевченка мало в Одесі історичну тяглисть від останньої чверті XIX ст. до Першої світової війни. Організація Шевченківських роковин простежується в діяльності різних українських громадських осередків та організацій, зокрема Одеської української громади, Одеської «Просвіти», Одеського «Українського клубу» і «Української Хати». Основними формами вшанування історичної пам'яті Т. Г. Шевченка побутовали літературно-музично-вокальні вечори; читання доповідей, лекцій, рефератів про Кобзаря; публікації в газетах, журналах, брошурах, бібліографічних покажчиках тощо; панахиди. У 1870-х – 1890-х рр. заходи з увічнення історичної пам'яті та спадщини Т. Г. Шевченка проводилися нелегально, а наприкінці XIX – на початку XX ст. почали набувати публічності й порівняної масовості, привертати увагу не тільки української, а й інших національних спільнот міста. Помітну роль в організації і проведенні заходів з увічнення пам'яті й популяризації творчого доробку Кобзаря відігравали відомі громадські діячі: Л. А. Смоленський, О. О. Андрієвський, П. О. Зелений, М. Ф. Комаров, І. М. Луценко, Д. Д. Сигаревич, А. В. Ніковський, С. П. Шелухін та ін. Шевченкові заходи спочатку Одеської української громади, а згодом Одеської «Просвіти» та її наступників перебували в полі зору місцевої імперської адміністрації, жандармів та поліції, які чинили неприхований тиск і репресії стосовно свідомого українства та його громадських осередків й організацій, прагнули заблокувати процес поширення української національної свідомості й ідентичності в місті. Проте карально-охоронні заходи російського імперського режиму не могли зупинити діяльність з увічнення історичної пам'яті Т. Г. Шевченка, поширення українських національно-культурних

цінностей в мультикультурному, соціально строкатому і водночас зросіщеному міському суспільстві. Від кінця 1870-х до 1914 р. українські громадські осередки та організації нагромадили важливий історичний досвід із вшанування Шевченківських роковин. Ця діяльність сприяла збереженню й популяризації історичної пам'яті та культурної спадщини Т. Г. Шевченка як провісника вільної України, позитивно впливала на національну консолідацію місцевого свідомого українства, формуванню українського модерного етнокультурного ландшафту. Разом із тим організація Шевченківських роковин стикалася з труднощами організаційного й ідейного характеру, що виникали в середині української етнонаціональної спільноти поліетнічного й мультикультурного міста. В цілому ж можна вести мову про Шевченківські роковини як помітний націотворчий чинник у діяльності свідомого українства Одеси за часів модернізаційних процесів останньої чверті XIX – початку XX ст.

Джерела та література:

1. Білоусова Л. Г. Національні товариства в Одесі в XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал* (далі – *Укр. іст. журн.*). 2017. № 2. С. 46 – 63.
2. Білоцерківський Ф. Т-во «Українська Хата» в Одесі. *Рада*. 1914. 13 марта (26 березня). № 59. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 19.09.2023)
3. Болдирев О. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. Одеса: Маяк 1994. 144 с.
4. В-ко [Ніковський А.]. Вісті з Одеси. *Рада*. 1909. 23 апріля (6 травня). № 91. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001114> (дата звернення: 13.09.2023)
5. В-ко [Ніковський А.]. М. Л. Кропивницький в Одесі. *Рада*. 1910. 3 апріля (16 квітня). № 76. С. 4. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> (дата звернення: 17.09.2023).
6. В-ко Ан. [Ніковський А.]. Лист з Одеси (сплять собі). *Рада*. 1910. № 80. 8 апріля (21 квітня). С. 1. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> (дата звернення: 17.09.2023).
7. Вінцовський Т., Музичко О. Іван Луценко в українському національному русі кінця XIX – початку XX ст. *Укр. іст. журн.* 2009. № 4 (487). С. 94 – 106.
8. Вісті з краю. Діяльність адміністрації. Заборона українського реферату. *Рада*. 1913. 2 апріля (15 квітня). № 76. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118> (дата звернення: 18.09.2023)
9. Возняк М. До діяльності Михайла Комарова. *Закоханий в українське слово. До 170-річчя від дня народження Михайла Комарова: зб. матер. / упоряд. Л. М. Бур'ян; ред.. І. С. Шелестович; рец. Г. В. Закіпна*. Одеса, 2016. С. 20 – 40. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Zakokhanyi_v_ukrainske_slovo_do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia_Mykhaila_Komarova.pdf (дата звернення: 08.09.2023)
10. Горбатюк М. В. Андрій Ніковський як активний діяч українського товариства «Просвіта» та Українського клубу в Одесі (1906 – 1912 рр.). *Українська біографістика*. 2011. Вип. 8. С. 191 – 207. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2011_8_8. (дата звернення: 17.09.2023)
11. *Державний архів Одеської області*. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1239.
12. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО)*. Ф. Р-5799. Оп. 1. Спр. 42.
13. *ДАЧО*. Ф. Р-5799. Оп. 1. Спр. 47.
14. *ДАЧО*. Ф. Р-5799. Оп. 1. Спр. 142.
15. Єгунова-Щербина Софія. Одеська громада кінця 1870-х років. Спомини. *За сто літ : Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*. [К.]: Державне видавництво України, 1928. Кн. 2. С. 189 – 199.
16. З діяльності Одеської «Просвіти» за февраль місяць. *Рада*. 1908. 5 марта (18 березня). № 54. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> (дата звернення: 11.09.2023)
17. З життя «Просвіт». Звідомлення про діяльність одеської «Просвіти» за 1907 рік. *Рада*. 1908. 13 мая (26 травня). № 110. С. 3. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112> (дата звернення: 22.09.2023)
18. З життя «Просвіт». Товариство «Просвіта» в Одесі. *Рада*. 1909. 10 апреля (23 квітня). № 80. С. 3. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/920/> (дата звернення: 11.02.2023)
19. Зленко Г. Д. Засновник одеської «Просвіти»: [М. Ф. Комаров]. *«Просвіта»: Історія та сучасність (1868 – 1998)* / упоряд. В. Герман ; Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1998. С. 127 – 129.
20. Зленко Г. Д. Лицарі досвітніх вогнів : тридцять три портрети діячів одеської «Просвіти» 1905 – 1909 років. Одеса : Астропринт, 2005. 252 с.

21. Зленко Г. Д. Михайло Комаров і його роль в історії Одеси. *Південь України. Одеса: IV Міжнар. конгр. українців: Доп. та повідмл.* Одеса, 1999. С. 237 – 242.
22. І. Л. Роковини Т. Г. Шевченка в Одесі. *Рада.* 1913. 19 квітня (2 травня). № 89. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118> (дата звернення: 18.09.2023)
23. Катренко А. Одеська громада 70 – 90-х років XIX ст. *Київська старовина.* 1998. № 2. С. 84 – 95.
24. Катренко А. М. Український національний рух XIX століття : навч. посібник для студ. іст. ф-тів. Ч. 2 : 60-90-ті роки XIX ст. К. : Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1999. 189 с.
25. Кр[асовсь]-кий В. Дописи. *Громадська думка.* 1906. 23 бер. № 67. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001092> (дата звернення: 24.09.2023)
26. Кримський А. Михайло Комар. *Закоханий в українське слово. До 170-річчя від дня народження Михайла Комарова: зб. матер. / упоряд. Л. М. Бур'ян; ред. І. С. Шелестович; рец. Г. В. Закіпна.* Одеса, 2016. С. 5 – 19. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Zakokhanyi_v_ukrainske_slovo_do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia_Mykhaila_Komarova.pdf (дата звернення: 08.09.2023)
27. М. К. [Комаров М. Ф.]. Шевченкові дні в Одесі. *Рада.* 1907. 30 березня (марта). С. 3. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/920/> (дата звернення: 11.02.2023)
28. Листування Івана Липи (1892 – 1922) / упоряд. Ігор Стамбол. Київ: Темпора, 2020. 576 с.
29. Ложешник А., Ложешник Н. Культурно-просвітницькі організації Одеси на початку XX ст. *Старожитності Лукомор'я.* 2022. № 3 (12). С. 70 – 82. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.160> (дата звернення: 25.08.2023)
30. Мисечко А. До взаємостосунків української та єврейської громади в Одесі в II половині XIX – на початку XX ст. *Записки історичного факультету.* 2013. Вип. 24. С. 92 – 101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zif_2013_24_10. С. 92-101. (дата звернення: 22.09.2023)
31. Мисечко А. І. До традиції святкування Шевченківських днів в Одесі. *Записки історичного факультету.* Одеський державний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2001. Вип. 11. С. 260 – 265.
32. Мисечко А. І. М. Ф. Комаров і Одеська «Просвіта». *Записки історичного факультету / Одеський державний університет імені І. І. Мечникова.* Одеса, 2000. Вип. 10. С. 178 – 185.
33. Мисечко А. І. Товариство «Українська хата» в Одесі. *Записки історичного факультету / Одеський державний університет імені І. І. Мечникова.* Одеса, 1998. Вип. 7. С. 94 – 99.
34. Мисечко А. Український рух в Одесі наприкінці XIX – початку XX ст. (до 100-річчя Одеської Просвіти). Одеса, 2006. 162 с.
35. Музичка А. М. Комаров як критик і літературознавець. *Закоханий в українське слово. До 170-річчя від дня народження Михайла Комарова: зб. матер. / упоряд. Л. М. Бур'ян; ред. І. С. Шелестович; рец. Г. В. Закіпна.* Одеса, 2016. С. 41 – 67. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Zakokhanyi_v_ukrainske_slovo_do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia_Mykhaila_Komarova.pdf (дата звернення: 08.09.2023)
36. Музичко О. Образ Т. Шевченка в історичній пам'яті населення Одеси наприкінці XIX – на початку XX ст. *Краєзнавство: наук. журн.* 2014. № 1. С. 20 – 33.
37. Музичко О. Є. Південноукраїнські історики у пошуках наукових та суспільних ідеалів (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 436 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Muzychko_Oleksandr_Yevhenovych/Pivdennoukrainski_istoryky_u_poshukakh_na_ukovykh_ta_suspilnykh_idealiv_druha_polovyna_KhKh_pochato/ (дата звернення: 24.09.2023)
38. Музичко О. Родина Сигаревичів у процесі українського націєтворення наприкінці XIX – початку XX ст. *Чорноморська минувшина.* 2012. № 7. С. 83–101. URL: http://resource.history.org.ua/publ/chorn_2012_7_83 (дата звернення: 26.08.2023)
39. Назарова Є. П. Український національний рух в Херсонській і Таврійській губерніях на початку XX ст. *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр.* Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. Вип. 3. С. 59 – 63. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4849.html> (дата звернення: 25.08.2023)
40. Од редакції. *Рада.* 1910. 3 марта (16 березня). № 50. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001115> (дата звернення: 22.09.2023)
41. Одеса. *Рада.* 1911. 28 февраля (14 березня). № 48. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001116> 18.09.2023 (дата звернення: 18.09.2023)
42. Одчот українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1907 рік. Одеса : друкарня Е. И. Фесенко, 1908. 32 с. URL: [http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2385file:///F:/Загрузки79a_2163%20\(3\).pdf](http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2385file:///F:/Загрузки79a_2163%20(3).pdf) (дата звернення: 11.02.2023)
43. Пам'яті Т. Г. Шевченка. *Рада.* 1912. 13 марта (26 березня). № 60. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001117> (дата звернення: 15.02.2023)

44. Самітній Гр. [Коваленко Г.] У «просвітян» в Одесі. *Громадська думка. Щоденна політична, економічна і літературна газета*. 1906. 9 бер. № 55. С. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001092> (дата звернення: 15.02.2023)
45. Свій. Лист з Одеси. *Рада*. 1913. 10 марта (23 березоля). № 58. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118> (дата звернення: 18.09.2023)
46. Стамбол І. І. Матеріали до шевченкознавства в листах до Михайла Комарова. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. Вип. 25. С. 98 – 111. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2020_25_9. (дата звернення: 26.08.2023).
47. Т. Г. Шевченко в одеській пресі : бібліогр. покажч. / Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького ; упоряд. О. Г. Кушнір ; наук. ред. Г. Д. Зленко. 2-ге вид., допов. Одеса, 2007. Вип. 1 : Книги, альманахи, збірники, журнали, 1861–2007. 90 с.
48. У Києві. В Українському клубі. *Рада*. 1910. 16 марта (29 березіля). № 61. С. 3. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001115> (дата звернення: 12.02.2023)
49. Харчук Р. Шевченко, його читачі й нечитачі у XIX ст.: Монографія. Київ: НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2021. 267 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kharchuk_Roksana/Shevchenko_i_oho_chytachi_i_nechytachi_u_XIX_stolitti/ (дата звернення: 24.09.2023)
50. *Центральний державний історичний архів України в Києві*. Ф. 442. Оп. 829. Спр. 416.
51. Чмир С. Г. Одеська громада в українському національному русі (кінець XIX – початок XX ст.). *Південна Україна XX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Вип. 1 (4). Запоріжжя, 1998. С. 107 – 114. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chmyr_Svitlana/Odeska_hromada_v_ukrainskomu_natsionalnomu_rusi_kinXIX_pochXX/ (дата звернення: 16.09.2023)
52. Швидько Г. Михайло Комаров і Катеринославщина : монографія. Дніпропетровськ : НГУ, 2011. 228 с.
53. Шевченкове свято в Одесі. *Рада*. 1907. 3 березоля (марта). № 52. С. 3. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/920/> (дата звернення: 11.02.2023)
54. Шевченкові дні. Одеса. *Рада*. 1914. 27 февраля (12 березня). № 47. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 18.09.2023)
55. Якійсь. В наших товариствах. Т-во «Українська Хата» в Одесі. *Рада*. 1914. 28 марта (10 квітня). № 71. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 18.09.2023)
56. Ярещенко О. Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність: Історико-популярний нарис: До 130 річчя Всеукраїнського Товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка». Одеса, 1998. 109 с.

References:

1. Bilousova, L. H. (2017). Natsionalni tovarystva v Odesi v XIX – na pochatku XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (dali – Ukr. ist. zhurn.)*, № 2, s. 46 – 63. [in Ukrainian].
2. Bilotserkivskiy, F. (1914). Т-во «Ukrainska Khata» v Odesi. *Rada*, 13 marta (26 bereznia), № 59, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (Accessed: 19.09.2023) [in Ukrainian].
3. Boldyriev, O. (1914) Odeska hromada: istorychni narys pro ukrainske natsionalne vidrozhennia v Odesi u 70-ti rr. XIX – pochatku XX st. Odesa: Maiak, 144 s. [in Ukrainian].
4. V-ko [Nikovskiy, A.] (1909). Visti z Odesy. *Rada*, 23 aprilia (6 travnia), № 91, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001114> (Accessed: 13.09.2023) [in Ukrainian].
5. V-ko [Nikovskiy, A.] (1910). M. L. Kropyvnytskyi v Odesi. *Rada*, 3 aprilia (16 kvitnia), № 76, s. 4. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> (Accessed: 17.09.2023) [in Ukrainian].
6. V-ko, An. [Nikovskiy, A.] (1910). Lyst z Odesy (splat sobi). *Rada*, № 80, 8 aprilia (21 kvitnia), s. 1. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> (Accessed: 17.09.2023) [in Ukrainian].
7. Vintskovskiy, T. & Muzychko, O. (2009). Ivan Lutsenko v ukrainskomu natsionalnomu rusi kintsia XIX – pochatku XX st. *Ukr. ist. zhurn.*, № 4 (487), s. 94 – 106. [in Ukrainian].
8. Visti z kraiu. Diialnist administratsii. Zaborona ukrainskoho referatu (1913). *Rada*, 2 aprilia (15 kvitnia), № 76, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118> (Accessed: 18.09.2023) [in Ukrainian].
9. Vozniak, M. (2016). Do diialnosti Mykhaila Komarova. *Zakokhanyi v ukrainske slovo. Do 170-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Komarova: zb. mater. / uporiad. L. M. Burian; red. I. S. Shelestovych*. Odesa, s. 20–40. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Zakokhanyi_v_ukrainske_slovo_do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia_Mykhaila_Komarova.pdf (Accessed: 08.09.2023)[in Ukrainian].
10. Horbatiuk, M. V. (2011). Andrii Nikovskiy yak aktyvnyi diiach ukrainskoho tovarystva «Prosvita» ta Ukrainskoho klubu v Odesi (1906 – 1912 rr.). *Ukrainska biohrafistyka*, vyp. 8, s. 191 – 207. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2011_8_8. (Accessed: 17.09.2023) [in Ukrainian].
11. *Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti*. [State archive of the Odesa region (Ukraine)]. F. 5. Op. 1. Spr. 1239. [in Russian].

12. *Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti (dali – DACHO)*. [State archive of the Cherkasy region (Ukraine)]. F. R-5799 (Symyrenky). Op. 1. Spr. 42. [in Russian].
13. *DACHO*. F. R-5799. Op. 1. Spr. 47. [in Russian].
14. *DACHO*. F. R-5799. Op. 1. Spr. 142. [in Russian].
15. Yehunova-Shcherbyna, Sofiia (1928). Odeska hromada kintsia 1870-kh rokiv. Spomyny. *Za sto lit : Materialy z hromadskoho y literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX stolittia*. [K.]: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, kn. 2, s. 189–199. [in Ukrainian].
16. Z diialnosti Odeskoi «Prosvity» za fevral misiats (1908). *Rada*, 5 marta (18 berezolia), № 54, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> (Accessed: 11.09.2023) [in Ukrainian].
17. Z zhyttia «Prosvit». Zvidomlennia pro diialnist odeskoi «Prosvity» za 1907 rik (1908). *Rada*, 13 maia (26 travnia), № 110, s. 3. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112> (Accessed: 22.09.2023) [in Ukrainian].
18. Z zhyttia «Prosvit». Tovarystvo «Prosvita» v Odesi (1909). *Rada*, 10 aprelia (23 kvitnia), № 80, s. 3. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/920/> (Accessed: 11.09.2023) [in Ukrainian].
19. Zlenko, H. D. (1998). Zasnovnyk odeskoi «Prosvity»: [M. F. Komarov]. «Prosvita»: *Istoriia ta suchasnist (1868–1998)* / uporiad. V. Herman ; Vseukr. t-vo «Prosvita» im. T. H. Shevchenka. Kyiv, s. 127–129. [in Ukrainian].
20. Zlenko, H. D. (2005). Lytsari dosvitnikh vohniv : trydtsiat try portrety diiachiv odeskoi «Prosvity» 1905 – 1909 rokiv. Odesa : Astroprynt, 252 s. [in Ukrainian].
21. Zlenko, H. D. (1999). Mykhailo Komarov i yoho rol v istorii Odesy. Pivden Ukrainy. Odesa: IV Mizhnar. konhr. ukrainistiv: Dop. ta povidoml. Odesa, s. 237 – 242. [in Ukrainian].
22. I., L. (1913). Rokovyny T. H. Shevchenka v Odesi. *Rada*, 19 aprelia (2 travnia), № 89, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118> (Accessed: 18.09.2023) [in Ukrainian].
23. Katrenko, A. (1998). Odeska hromada 70 – 90-kh rokiv XIX st. *Kyivska starovyna*, № 2. s. 84 – 95. [in Ukrainian].
24. Katrenko, A. M. (1999). Ukrainyski natsionalnyi rukh XIX stolittia : navch. posibnyk dlia stud. ist. f-tiv. Ch. 2 : 60-90-ti roky XIX st. K. : Kyiv. un-t im. Tarasa Shevchenka, 189 s. [in Ukrainian].
25. Kr[asovs]-kyi, V. (1906). Dopysy. *Hromadska dumka*, 23 ber., № 67, s. 4 URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001092> (Accessed: 24.09.2023) [in Ukrainian].
26. Krymskyi, A. (2016). Mykhailo Komar. *Zakokhanyi v ukrainske slovo. Do 170-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Komarova: zb. mater.* / uporiad. L. M. Burian; red. I. S. Shelestovych; rets. H. V. Zakipna. Odesa, s. 5–19. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Zakokhanyi_v_ukrainske_slovo_do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia_Mykhaila_Komarova.pdf (Accessed: 08.09.2023)[in Ukrainian].
27. M., K. [Komarov, M. F.] (1907). Shevchenkovi dni v Odesi. *Rada*, 30 berezolia (marta), s. 3. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/920/> (Accessed: 11.02.2023) [in Ukrainian].
28. Lystuvannia Ivana Lypy (1892 – 1922) (2020) / uporiad. Ihor Stambol. Kyiv: Tempora, 576 s.
29. Lozheshnyk, A. & Lozheshnyk, N. (2022). Kulturno-prosvitnytski orhanizatsii Odesy na pochatku XX st. *Starozhytnosti Lukomoria*, 3 (12), s. 70 – 82. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.160> (Accessed: 25.08.2023) [in Ukrainian].
30. Mysechko, A. (2013). Do vzaiemostosunkiv ukrainskoi ta yevreiskoi hromady v Odesi v II polovyni XIX – na pochatku XX st. *Zapysky istorychnoho fakultetu*. vyp 24, s. 92 – 101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zif_2013_24_10. (Accessed: 22.09.2023) [in Ukrainian].
31. Mysechko, A.I. (2001). Do tradytsii sviatkuvannia Shevchenkivskykh dnev v Odesi. *Zapysky istorychnoho fakultetu*. Odeskyi derzhavnyi universytet imeni I. I. Mechnykova. Odesa, vyp. 11, s. 260 – 265. [in Ukrainian].
32. Mysechko, A.I. (2000). M.F. Komarov i Odeska «Prosvita». *Zapysky istorychnoho fakultetu / Odeskyi derzhavnyi universytet imeni I.I. Mechnykova*. Odesa, vyp. 10, s. 178 – 185. [in Ukrainian].
33. Mysechko, A. I. (1998). Tovarystvo «Ukrainska khata» v Odesi. *Zapysky istorychnoho fakultetu / Odeskyi derzhavnyi universytet imeni I. I. Mechnykova*. Odesa, vyp. 7, s. 94 – 99. [in Ukrainian].
34. Mysechko, A. (2006). Ukrainyski rukh v Odesi naprykintsi XIX – pochatku XX st. (do 100-richchia Odeskoi Prosvity). Odesa, 162 s. [in Ukrainian].
35. Muzychka, A. M. (2016). Komarov yak krytyk i literaturoznavec. *Zakokhanyi v ukrainske slovo. Do 170-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Komarova: zb. mater.* / uporiad. L. M. Burian; red. I. S. Shelestovych; rets. H. V. Zakipna. Odesa, s. 41–67. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Zakokhanyi_v_ukrainske_slovo_do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia_Mykhaila_Komarova.pdf (Accessed: 08.09.2023) [in Ukrainian].
36. Muzychko, O. (2014). Obraz T. Shevchenka v istorychnii pamiaty naselennia Odesy naprykintsi XIX – na pochatku XX st. *Kraieznavstvo: nauk. zhurn.*, № 1, s. 20 – 33. [in Ukrainian].
37. Muzychko, O. (2019). Ye. Pivdennoukrainski istoryky u poshukakh naukovykh ta suspilnykh idealiv (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) : monohrafiia. Odesa : Odes. nats. un-t im. I. I. Mechnykova, 436 s. URL:

- https://chtyvo.org.ua/authors/Muzychko_Oleksandr_Yevhenovych/Pivdenoukrajinski_istoryky_u_poshukakh_naukovyh_ta_suspilnykh_idealiv_druha_polovyna_KhIKh_pochato/ (Accessed: 24.09.2023) [in Ukrainian].
38. Muzychko, O. (2012). Rodyna Syharevychiv u protsesi ukrajinskoho natsiivtorennia naprykintsi XIX – pochatku XX st. *Chornomorska mynushyna*. № 7, s. 83 – 101. URL: http://resource.history.org.ua/publ/chom_2012_7_83 (Accessed: 26.08.2023) [in Ukrainian].
39. Nazarova, Ye. P. (2009). Ukrainskyi natsionalnyi rukh v Khersonskii i Tavriiskii huberniakh na pochatku XX st. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: Zb. nauk. pr.* Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly, vyp. 3, s. 59 – 63. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4849.html> (Accessed: 25.08.2023) [in Ukrainian].
40. Od redaktsii (1910). *Rada*, 3 marta (16 berezilia), № 50, s. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001115> (Accessed: 22.09.2023) [in Ukrainian].
41. Odesa (1911). *Rada*. 28 fevralia (14 berezilia), № 48, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001116> 18.09.2023 (Accessed: 18.09.2023) [in Ukrainian].
42. Odchot ukrajinskoho tovarystva «Prosvita» v Odesi za 1907 rik (1908). Odessa : drukarnia E. Y. Fesenko, 32 s. URL: [http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2385file:///F:/Зарузки79a_2163%20\(3\).pdf](http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2385file:///F:/Зарузки79a_2163%20(3).pdf) (Accessed: 11.02.2023) [in Ukrainian].
43. Pamiati T. H. Shevchenka (1912). *Rada*, 13 marta (26 bereznia), № 60, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001117> (Accessed: 15.02.2023) [in Ukrainian].
44. Samitnii, Hr. [Kovalenko, H.] (1906). U «prosvitian» v Odesi. *Hromadska dumka. Shchodenna politychna, ekonomichna i literaturna hazeta*, 9 ber., № 55, s. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001092> (Accessed: 15.02.2023) [in Ukrainian].
45. Svii (1913). Lyst z Odesy. *Rada*, 10 marta (23 berezolia), № 5, s. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118> (Accessed: 18.09.2023) [in Ukrainian].
46. Stambol, I. I. (2020). Materialy do shevchenkoznavstva v lystakh do Mykhaila Komarova. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, vyp. 25, s. 98 – 111. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2020_25_9. (Accessed: 26.08.2023) [in Ukrainian].
47. T. H. Shevchenko v odeskii presi : bibliohr. pokazhch (2007) / Odes. derzh. nauk. b-ka im. M. Horkoho ; uporiad. O. H. Kushnir ; nauk. red. H. D. Zlenko. 2-he vyd., dopov. Odesa, vyp. 1 : Knyhy, almanakhy, zbirnyky, zhurnaly, 1861–2007, 90 s. [in Ukrainian].
48. U Kyivi. V Ukrainskomu klubi (1910). *Rada*, 16 marta (29 berezilia), № 61, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001115> (Accessed: 12.02.2023) [in Ukrainian].
49. Kharchuk, R. (2021). Shevchenko, yoho chytachi y nechtachi u XIX stolitti: Monohrafiia. Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut literatury im. T. H. Shevchenka, 267 s. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kharchuk_Roksana/Shevchenko_ioho_chytachi_i_nechtachi_u_XIX_stolitti/ (Accessed: 24.09.2023) [in Ukrainian].
50. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v Kyievi*. [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. F. 442. Op. 829. Spr. 416. [in Russian].
51. Chmyr, S. H. (1998). Odeska hromada v ukrainskomu natsionalnomu rusi (kinets XIX – pochatok XX st.). *Pivdenna Ukraina XX stolittia: Zapysky naukovykh-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU*, vyp.1 (4). Zaporizhzhia, s. 107 – 114. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chmyr_Svitlana/Odeska_hromada_v_ukrajinskomu_natsionalnomu_rusi_kinXIX_pochXX/ (Accessed: 16.09.2023) [in Ukrainian].
52. Shvydko, H. (2011). Mykhailo Komarov i Katerynoslavshchyna: monohrafiia. Dnipropetrovsk : NHU, 228 s. [in Ukrainian].
53. Shevchenkove sviato v Odesi (1907). *Rada*, 3 berezolia (marta), № 52, s. 3. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/920/> (Accessed: 11.02.2023) [in Ukrainian].
54. Shevchenkovi dni. Odesa (1914). *Rada*, 27 fevralia (12 bereznia), № 47, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (Accessed: 18.09.2023) [in Ukrainian].
55. Yakiis (1914). V nashykh tovarystvakh. T-vo «Ukrainska Khata» v Odesi. *Rada*, 28 marta (10 kvitnia), № 71, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (Accessed: 18.09.2023) [in Ukrainian].
56. Yareschenko, O. T. (1998). Odeska «Prosvita»: istoriia, suchasnist: Istoryko-populiarnyi narys. Odesa: Maiak, 109 s. [in Ukrainian].